

भारतातील वित्तीय क्षेत्राच्या बदलत्या आकृतीबंधाचा अभ्यास

डॉ. माधव एच. शिंदे,

सहयोगी प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग,

अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर.

आजीव सभासद क्र. १४३२.

प्रस्तावना:

देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका मुलभूत स्वरूपाची राहिलेली आहे. वित्तीय व्यवस्थेमध्ये विनिमय साधने आणि मौद्रिक संसाधनांचा समावेश होतो. त्यादृष्टीने पैसा, कर्ज आणि वित्त या घटकांचा समावेश असलेली व्यवस्था म्हणजे वित्तीय व्यवस्था होय. अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या घटकांना सातत्याने या तिन्ही घटकांची आवश्यकता भासत असते. ती आवश्यकता पूर्ण करण्याचे काम वित्तीय व्यवस्थेद्वारे केले जाते. वित्ताचा विचार करता, यामध्ये औद्योगिक वित्त, कृषी वित्त, विकास वित्त, सरकारी वित्त यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्थेतील अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांची वित्ताची गरज वित्तीय व्यवस्थेद्वारे पूर्ण केली जाते. मुळात, वित्त हा उत्पादन प्रक्रियेतील मुलभूत घटक आहे. आर्थिक विकास आणि वित्त यांतील सहसंबंध दर्शविणारे उत्पादन फलन अनेक अभ्यासकांनी मांडले असून त्याद्वारे कामगार, कच्चा माल आणि पैसा हे उत्पादन प्रक्रियेतील मुलभूत घटक असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. पैशाच्या आधारे मानवी भांडवल व भौतिक भांडवल प्राप्त करणे आणि विकसीत करणे शक्य होते. त्यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळत असल्याने वित्तीय व्यवस्थेतील पैसा, कर्ज आणि वित्त यांना आर्थिक विकासाचे इंधन मानले जाते. देशातील वित्तीय व्यवस्था अधिक विकसीत असतील तर तांत्रिक प्रगती, भांडवल संचयन आणि बाजारपेठ यांना चालना मिळून आर्थिक विकासाला गती मिळण्यास मदत होते. अशा प्रकारे वित्तीय व्यवस्थेचे आर्थिक विकासातील स्थान स्पष्ट करणारे सैद्धांतिक विश्लेषण मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. प्रथम बचत सिद्धांत, पतनिर्मिती सिद्धांत, वित्तीय नियंत्रण सिद्धांत, वित्तीय उदारीकरण सिद्धान्त यासारख्या विविध सिद्धांतांमधून वित्ताचे आर्थिक विकासातील स्थान अधोरेखित होताना दिसते.

वास्तविकतः वित्तीय व्यवस्थेमध्ये विशेषीकृत आणि अविशेषीकृत वित्तीय संस्था, संघटीत आणि असंघटीत वित्तीय बाजारपेठा, वित्तीय साधने आणि निधीचे हस्तांतरण करणाऱ्या सेवांचा समावेश होतो. यापैकी वित्तीय संस्थांचे बँकिंग व बिगर बँकिंग, मध्यस्त व बिगर मध्यस्त वित्तीय संस्था असे तर वित्तीय बाजारपेठांचे प्राथमिक व दुय्यम वित्तीय बाजार तसेच पैसा व भांडवली बाजार असे वर्गीकरण केले जाते. वित्तीय साधनांमध्ये सरकार, लोक आणि संस्था यांच्या ठेवी, रोखे, भागभांडवल, ई. रूपात साठवलेली मत्ता यांचा समावेश होतो. अशा या वित्तीय व्यवस्थेमुळे देशातील उत्पादन प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या गुंतवणूक निधीची उपलब्धता होऊन विविध क्षेत्रांतील उत्पादन प्रक्रियेला गती मिळण्यास मदत होते. देशाचा आर्थिक विकास वेगाने होतो. जागतिक पातळीवर आर्थिक घडामोडींचा वेग जसजसा वाढत गेला तशी वित्तीय व्यवस्थेची व्यापकता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. दरम्यान वित्तीय व्यवस्थेसंदर्भातील नियम, कायदे आणि धोरणे यामध्ये काळानुरूप बदल झाले आहेत. वेळेची निकड लक्षात घेऊन त्यामध्ये वेळोवेळी सुधारणादेखिल करण्यात आलेल्या आहेत.

पार्श्वभूमी: वित्तीय व्यवस्थेला जागतिक पातळीवर आणि भारतातही मोठा इतिहास लाभलेला आहे. प्राचीन काळापासून लोक आपल्या गरजा भागविण्यासाठी मौद्रिक व्यवहार करीत आलेले आहेत. भारत, चीन, ग्रीक यासारख्या प्राचीन संस्कृती असलेल्या प्रदेशांमध्ये अशा व्यवहारांच्या नोंदी आढळून येतात. काळाच्या ओघात उत्पादन, व्यापार, बाजारपेठा, रोजगार यामध्ये झालेल्या अमुलाग्र बदलांमुळे वित्तीय व्यवस्थेतही बदल होत आले आहेत. विनिमयाची साधने, चलनाचे स्वरूप वेगाने बदलले आहे. मोहरा, धातुरूपी नाणी, सुवर्णमान ते कागदी नोटा असा चलन व्यवस्थेचा प्रवास झाल्याचे पहायला मिळते. दुसरीकडे, चलनव्यवस्थेबरोबरच, कर्ज आणि वित्ताचे स्वरूपही बदलताना पहायला मिळते. मध्ययुगीन कालखंडात भारतामध्ये वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेला सुरुवात झाल्यामुळे वित्तीय व्यवहारांना संस्थात्मक रूप मिळाले. उत्पादन व्यवस्थेला मिळणारी गती आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये होणाऱ्या वाढीबरोबर वित्तीय व्यवहारांमध्ये झालेल्या वाढीमुळे वित्तीय संस्थांच्या प्रसाराला गती मिळून बँकिंग, बिगर बँकिंग संस्थांबरोबरच पैसा बाजार, भांडवल बाजारातील संस्थांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली. तर उत्पादन, व्यापार आणि मानवी जीवनातील वाढत्या जोखीमांना सामावून घेणाऱ्या वीमा संस्थांचा उदय होऊन मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाल्याचे पहायला मिळते. दरम्यान, जगभरातील वित्तीय व्यवहार जसे वाढत गेले तसे भारतातील वित्तीय व्यवहारांमध्येही लक्षणीय प्रमाणात वाढ होत गेल्याने वित्तीय व्यवस्था आणि वित्तीय साधनांचे स्वरूप आणि रचनेत अमुलाग्र बदल झाल्याचे दिसून येते. निधीची वाढती मागणी आणि पुरवठा करणाऱ्या पैसा बाजार आणि भांडवली बाजारांच्या कार्याची व्यापकता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. देशातील वित्तीय व्यवस्थेमध्ये काळानुरूप सुधारणाही करण्यासाठी वेगवेगळ्या समित्या आणि आयोगांची स्थापनाही झालेली पहायला मिळते. अशा प्रकारे वित्तीय व्यवस्थेमध्ये झालेल्या बदलांचा आर्थिक विकासाच्या परिप्रेक्ष्यातून आढावा घेणे आवश्यक आहे.

वित्तीय व्यवस्थेचे घटक आणि कार्ये:

वित्तीय व्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने पैसा, वित्तीय बाजार, वित्तीय संस्था, वित्तीय साधने, वित्तीय मत्ता, वित्तीय सेवा, देयक व्यवस्था, परकीय चलन बाजार, वीमा, यासारख्या घटकांचा समावेश होतो. देशातील आर्थिक व्यवहारांच्या आवश्यकतेनुसार निधीची मागणी आणि पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय व्यवस्थेतील या घटकांमध्ये काळाच्या ओघात झालेल्या आणि होत असलेल्या बदलांचा आढावा घेणे आर्थिक विकासाच्यादृष्टीने गरजेचे असते. या वित्तीय व्यवस्थेची आर्थिक विकासातील भूमिका अतिशय मुलभूत स्वरूपाची राहिली आहे. प्रामुख्याने अर्थव्यवस्थेच्या ज्या क्षेत्रामध्ये निधीचे आधिक्य असते त्या क्षेत्राकडून ज्या क्षेत्राला तुटवडा जाणवतो त्या क्षेत्राकडे निधी प्रवाहित करणे हे वित्तीय व्यवस्थेचे प्रमुख कार्य आहे. हे कार्य पार पाडत असताना वित्तीय व्यवस्था १) माहिती आणि व्यवहार खर्चात घट करण्याचे आणि २) व्यापार, विविधीकरण आणि जोखिमीचे व्यवस्थापन करण्याचे कार्यदेखिल पार पाडत असते. वित्तीय व्यवस्थेतील वेगवेगळ्या घटकांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करण्यात आली आहे.

पैसा: भारताच्या वित्तीय व्यवस्थेचा प्रमुख घटक असलेल्या पैसा या घटकास प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. मौर्य काळापासून, ते मुघल, मराठा आणि ब्रिटीश साम्राज्यातील चलनव्यवस्थेची तत्कालीन आर्थिक व्यवहारांमध्ये महत्वपूर्ण भूमिका राहिलेली आहे. काळाच्या ओघात या चलनव्यवस्थेचे स्वरूप बदलत आलेले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ब्रिटीश सत्तेतील भारतीय कौन्सिल विधेयक, फाव्लर समिती याद्वारे करण्यात आलेल्या सुधारणा आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेले बदल, आणि अगदी अलीकडे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे विकसीत होत असलेले

आभासी वा डिजिटल चलन यामुळे पैशाचे बदलते स्वरूप, पैशाची मागणी व पुरवठा यातील बदल आणि त्यांचे अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम आणि एकूणच भारतातील वित्तीय व्यवस्थेच्या विकासाला मिळत असलेली गती यांचा शास्त्रोक्त उहापोह होणे अपेक्षित आहे.

वित्तीय बाजार: वित्तीय बाजारपेठ हा वित्तीय व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग असून यामध्ये पैसा बाजार आणि भांडवली बाजाराचा समावेश होतो. पैसा बाजारामध्ये पैशाच्या देवाण घेवाणीचे अल्पकालीन तर भांडवली बाजारामध्ये दीर्घकालीन वित्तीय व्यवहार होतात. भारतामध्ये पैसा बाजार आणि भांडवली बाजाराचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला असून त्याचा देशातील बचत, गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार निर्मिती आणि एकूणच आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे पहायला मिळते. त्यादृष्टीने देशातील वित्तीय बाजाराचे स्वरूप, उलाढालीची प्रवृत्ती, वित्तीय बाजाराची साधने आणि त्यांचे योग्य नियंत्रण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थापन झालेल्या विविध संस्थांची भूमिका आणि काळाच्या ओघात त्यामध्ये झालेले बदल अधोरेखित होणे आवश्यक आहे.

बँकिंग आणि बिगर बँकिंग संस्था: देशाच्या आर्थिक विकासात बँकिंग तसेच बिगर-बँकिंग संस्थांची भूमिका अत्यंत मोलाची राहिलेली आहे. भारतामध्ये १८ व्या शतकापासून बँकिंग संस्थांच्या स्थापनेस सुरुवात होऊन वित्त व्यवस्थेला संस्थात्मक स्वरूप निर्माण होण्यास प्रारंभ झाला. प्रारंभी खाजगी स्वरूपाचा असलेला हा व्यवसाय सरकारी पातळीवरही सुरु झाला. त्यानंतर सहकारी स्वरूपाच्या बँकिंग व्यवस्थेची निर्मिती होऊन देशात बळकट बँकिंग रचनेचा पाया रोवला गेला. तीन प्रेसिडेन्सी बँकांचे एकत्रीकरण करून भारतीय स्टेट बँकेची स्थापना, रिजर्व बँकेची स्थापना असो वा १९६९ आणि १९८० झालेले बँकांचे राष्ट्रीयीकरण असो वा १९९१ नंतर खाजगी आणि विदेशी बँकांच्या प्रसाराला मिळालेली गती असो, यामुळे देशातील बँकिंग व्यवस्थेच्या विकासात भर पडली हे नक्की. आज देशात सूचित आणि अनुसूचित या प्रकारांमध्ये देशातील बँकिंग संस्थांची विभागणी झालेली आहे. त्यापैकी सूचित बँकांमध्ये व्यापारी, सहकारी आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाल्याचे पहायला मिळते. यामध्ये आजघडीला देशात ९१ व्यापारी बँका, ३१ राज्य सहकारी बँका आणि प्रत्येक राज्यामध्ये जिल्हा सहकारी, ग्रामीण पतसंस्था, नागरी सहकारी बँका यांचे मोठे जाळे पसरले आहे. तसेच देशामध्ये जवळपास ४३ प्रादेशिक ग्रामीण बँका कार्यरत आहेत. काळाच्या ओघात या बँकांचा ग्राहक वर्ग, ठेवी, कर्ज आणि इतर वित्तीय व्यवहारांच्या उलाढालीत मोठी वाढ झाली आहे. अलीकडे नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या शोधांमुळे बँकिंग संस्थांच्या ग्राहक वर्गात आणि व्यवहारात मोठी वाढ होऊनही कामकाजात सुलभता निर्माण होण्यास मदत होत आहे. डिजिटल बँकिंग संकल्पनेमुळे बँकांच्या कामकाजात अमुलाग्र बदल होत असल्याचे पहायला मिळते. दुसरीकडे, बँकिंग व्यवस्थेच्या व्यवहारांचा वाढता आवाका लक्षात घेता, बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली. सन १९६४ नंतर देशामध्ये बिगर बँकिंग संस्थांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली. आज या बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांचे मोठे जाळे देशभर पसरले असून वित्तीय व्यवस्थेला बळकट करण्याचे कार्य त्यामाध्यमातून सुरु असल्याचे पहायला मिळते. २०२३ या वित्तीय वर्षाच्या शेवटपर्यंत देशात जवळपास ९४८० एवढ्या बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था कार्यरत असल्याचे आकडेवारीवरून दिसून येते. तसेच अलीकडील काळात देशात लघु बँका, देयक बँकांच्या स्थापनेलाही सुरुवात झालेली आहे. त्यामाध्यमातून बँकिंग क्षेत्राला बळकटी देण्याचा प्रयत्न असल्याचे म्हणता येईल. मात्र या सर्व प्रयत्नांमुळे आर्थिक विकास प्रक्रियेला चालना मिळते कि नाही, हे वेळोवेळी अभ्यासणे

आवश्यक असते. त्यादृष्टीने देशात वाढत जाणाऱ्या बँकिंग आणि बिगर-बँकिंग संस्थांच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेतील भूमिकेची विस्तृत चर्चा होणे अपेक्षित आहे.

वित्तीय साधने: वित्तीय व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या विविध वित्तीय साधनांमध्ये रोख रक्कम, राजकोषीय पत्रे, समभाग, रोखे, ऋणपत्रे, परकीय विनिमय बाजार साधने, वीमा, यासारख्या विविध साधनांचा समावेश होतो. या साधनांचा वाढता उपयोग, त्यांचे नियमन करण्यासाठी विविध संस्थांची झालेली निर्मिती, काळाच्या ओघात त्यामध्ये झालेले बदल आणि त्यामुळे वित्तीय व्यवहारांना मिळणारी चालना तसेच देशाची आर्थिक विकास प्रक्रिया, रोजगारनिर्मिती, बचत, गुंतवणूक, उत्पन्न, बाजारपेठ, वस्तूंच्या किमती यावर या साधनांच्या होणाऱ्या परिणामांचा संशोधनात्मक आढावा घेणे गरजेचे आहे. अलीकडील काळात वित्तीय व्यवस्थेमध्ये जागतिक पातळीवर वेगाने होत असलेल्या बदलांचा भारतीय वित्तीय व्यवस्थेवर होणारा परिणाम, वित्तीय साधनांचा वाढता वापर आणि त्याला आधुनिक तंत्रज्ञानाची मिळालेली जोड यामुळे देशातील उत्पादनप्रक्रियेबरोबरच, रोजगार निर्मिती, बचत, गुंतवणूक, उपभोग यावर होणा-या दूरगामी परिणामांचा संशोधनात्मक उहापोह होणे गरजेचे आहे.

वित्तीय सेवा: वित्तीय सेवांचा विचार करता, यामध्ये बँकिंग आणि बिगर बँकिंग सेवांबरोबरच म्युच्युअल फंड, शेअर बाजार, वीमा, निधी हस्तांतरण, यासारख्या विविध वित्तीय सेवांचा समावेश होतो. यापैकी वीमा सेवांसारख्या सेवांचे उत्पादन, वाहतूक, साठवणूक आणि विविध सेवांच्या प्रक्रियेत महत्वाचे स्थान राहिले आहे. भारतामध्ये आजघडीला वीमा सेवांचे मोठे जाळे पसरले असून जीवन वीमा आणि साधारण वीमा व्यवसायात जवळपास ५७ वीमा संस्था कार्यरत आहेत. या संस्थांमुळे देशात मोठी गुंतवणूक झालेली असून हजारो रोजगार संधींची निर्मिती झालेली आहे. भारतात अशा वित्तीय सेवांचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाल्याचे दिसून येते. त्यामाध्यमातून देशात गुंतवणूक, उत्पादन आणि रोजगार निर्मितीला पाठबळ मिळत असून आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अशा वित्तीय सेवांची मागणी वाढत जाऊन उलाढालीचे स्वरूपही वेगाने बदलत आहे. तीच बाब म्युच्युअल फंड्स वा शेअर बाजार आणि इतरही वित्तीय सेवांच्या बाबतीत घडताना दिसून येते. आज देशात वित्तीय सेवा पुरविणाऱ्या अनेक वित्तीय संस्था कार्यरत आहेत. अशा संस्थांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांचा आर्थिक विकासातील सहभाग आणि भूमिका वेळोवेळी तपासून पाहणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्थांचा प्रभाव: जागतिक पातळीवर वित्तीय व्यवस्थेचे जाळे निर्माण झालेले असून त्याचे नियंत्रण आणि नियमन करणाऱ्या विविध संस्थादेखिल स्थापन झाल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक याबरोबरच, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बँकांचे नियंत्रण आणि नियमन करणारी BASEL नियमावली असो वा वित्तीय व्यवहार सुरळीत पार पाडण्यासाठी निर्माण केलेली SWIFT सारखी प्रणाली असो यांचा वेगवेगळ्या देशांतील वित्तीय व्यवस्था आणि व्यवहारांवर नेहमीच प्रभाव राहिलेला आहे. भारताच्या वित्तीय व्यवस्थेवर अशा आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि कायदे आणि करारांचा असलेला प्रभाव वेळोवेळी अभ्यासणे गरजेचे असते.

धोरणात्मक पाठबळ: देशातील वित्तीय व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या वेगवेगळ्या संस्था कार्यरत असून या संस्थांवर अंतिम नियंत्रण हे सरकारचे राहते. त्यामुळे सरकार आणि नियंत्रण ठेवणाऱ्या संस्थांनी वेळोवेळी स्वीकारलेल्या धोरणांचा वित्तीय व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीवर परिणाम होत असतो. सरकारी पातळीवर राबविण्यात येणारे राजकोषीय आणि मौद्रिक सत्तेच्या पातळीवर राबविण्यात येणाऱ्या मौद्रिक धोरणांचा देशातील वित्तीय

व्यवस्थेवर प्रभाव असतो. काळाच्या ओघात या धोरणांचे स्वरूपही बदलताना दिसून येते. त्यामुळे या धोरणांचा तसेच, संस्थात्मक पातळीवर वेळोवेळी स्वीकारण्यात आलेल्या विविध उपाययोजनांचीही सखोल चर्चा घडून येणे अपेक्षित आहे.

एकंदरीतच, वित्तीय व्यवस्था ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. देशातील वित्तीय व्यवस्था जेवढी बळकट असेल तेवढी आर्थिक विकासाची गती अधिक राहण्याची संभाव्यता असते. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये देशातील वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत मुलभूत स्वरूपाची राहिलेली आहे. काळाच्या ओघात या वित्तीय व्यवस्थेमध्ये महत्वपूर्ण बदल होऊन देशातील वित्तीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध बदलताना पहायला मिळतो. या बदलत्या आकृतीबंधाचे देशातील उत्पादन, रोजगार, बचत, गुंतवणूक, उपभोग, ई. वर अनुकूल वा प्रतिकूल परिणाम होतात हे स्पष्ट आहे. त्यादृष्टीने वित्तीय व्यवस्थेच्या बदलत्या आकृतीबंधाचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होत असलेल्या विविधांगी परिणामांची सखोल अशी संशोधनात्मक चर्चा होणे आवश्यक आहे. मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या येत्या अधिवेशनामध्ये देशातील वित्तीय व्यवस्थेच्या अशा वेगवेगळ्या पैलूंवर विस्तृत स्वरूपात शास्त्रोक्त व संशोधनात्मक चर्चा व्हावी एवढीच अपेक्षा. त्यादृष्टीने आवश्यक असणारी संभाव्य साहित्य सामुग्री व आकडेवारी पुढील स्रोतांमधून उपलब्ध होऊ शकेल.

- 1) Ambedkar, B.R., History of Indian Currency and Banking, Nation Press New Delhi.
- 2) Bhole L.M., Mahakud Jitendra (2011), Financial Institutions and Markets; Structure, Growth and Innovations, Tata McGraw Hill Education Pvt. Ltd. New Delhi.
- 3) Gaurav Datt, Mahajan Ashwani (2014), Indian Economy (69th Ed.), S. Chand & Company Pvt. Ltd. New Delhi.
- 4) Pathak Bharati (2024), Indian Financial System, Pearson Education India, Chennai.
- 5) Siddhartha Sankar Saha (2020), Indian Financial System: Financial Markets, Institutions and Services, McGraw Hill Education Pvt. Ltd. New Delhi.
- 6) RBI (2023), Handbook of Statistics on Indian Economy, Govt of India.
- 7) Indian Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India.
- 8) Artha Vijnana, Gokhale Institute of Economics and Politics, Pune
- 9) Arthamimansa, Vidarbha Arthashastra Parishad, Nagpur.
- 10) Arthasamwad, Marathi Arthashastra Parishad, Maharashtra.
- 11) Economic and Political Weekly, Mumbai.
- 12) Indian Economic Review, Delhi School of Economics, New Delhi.
- 13) International Journal of Banking, Risk and Insurance, Publishing India Group.
- 14) International Journal of Financial Markets and Derivatives, Inderscience Publishers.
- 15) <https://irdai.gov.in/evolution-of-insurance>
- 16) https://www.rbi.org.in/scripts/FS_Overview.aspx?fn=6
- 17) <https://mospi.gov.in/107-money-market>
- 18) <https://www.capitalmarket.com/>
- 19) <https://www.nabard.org/>